

3. 1. VALDYMO SISTEMOS BRUOŽAI (XVI A. VID. – XVIII A. VID.) (Artūras Vasiliauskas)

Luominės reformos Liublino unijos išvakarėse. Griežto žinybinio pasiskirstymo tarp vidaus reikalų, išdo ir mokesčių administravimo, teisminės valdžios ir teisingumo vykdymo, politinio atstovavimo, viešojo administravimo ir viešosios tvarkos palaikymo LDK neegzistavo. Centrinės valdžios ar vietos institucijų ir pareigūnų veikloje šios sritys buvo glaudžiai persipynusios. Valdovas buvo ir vykdomosios valdžios galva ir teisminė instancija tam tikroms byloms. Abiejų tautų Seimas leido įstatymus, tačiau taip pat sudarydavo laikinas komisijas su vykdomosios valdžios ar arbitražiniais įgaliojimais. Senatoriaus, t. y. vieno iš trijų Seimo „luomų“ (greta valdovo ir pavietų pasiuntinių) nario rangą turėjo ir grynai teritoriniai urėdai su nereikšmingomis administracinėmis prerogatyvomis: vaivados ir kaštelionai bei tokie aukščiausi valstybės pareigūnai kaip kancleris ir išdininkas, formaliai užėmę žemesnę vietą rangų hierarchijoje, tačiau vykdę kur kas svarbesnes centrinės vykdomosios valdžios funkcijas. Pavietų seimeliai greta politinės funkcijos drauge su pavietų pareigūnais vykdė kai kurias savivaldos funkcijas, o politinio gyvenimo organizavimo funkcijos buvo patikėtos pavietų pilies teismams. Todėl apžvelgiant LDK vidaus reikalus kaip vykdomosios valdžios sritį, kuri apima viešąjį administravimą, viešosios tvarkos palaikymą ir savivaldą, reikia aptarti, kaip įvairiose valstybės bei vietos institucijose bei urėdų sistemoje buvo išsiskaidžiusios bei persipynusios su kitomis „vidaus reikalų“ funkcijos, sąlygiškai jas atskiriant nuo užsienio politikos, karo bei valstybės išdo reikalų.

XVI a. septintasis dešimtmetis buvo fundamentalių valstybingumo permainų metas. 1564–1566 m. administracinės reformos, bajorų teisminės ir politinės savivaldos įvedimas bei santvarkos ir teritoriniai pokyčiai po 1569 m. Liublino unijos įdiegė institucinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valdymo sąrangą, kuri iš esmės nesikeitė iki pat Apšvietos epochos reformų XVIII a. antrojoje pusėje¹. Tapdama Abiejų Tautų Respublikos dalimi LDK priėmė lenkiškąjį bajoriškosios demokratijos modelį, pagrįstą valdančiojo luomo „teisių ir laisvių“ ideologija. Pagrindiniai šio modelio bruožai: praktiškai vienaluomis parlamentarizmas, plati bajoriškoji savivalda seimeliuose ir teismuose bei ribotomis galiomis užsienio ir vidaus politikoje disponuojanti elekcinė monarchija.

Nors LDK išsaugojo daugelį esminių valstybingumo elementų – atskirą išdą, kariuomenę bei urėdų struktūrą, valdymo sistemos požiūriu ji nedaug kuo skyrėsi nuo Lenkijos. Abiejų Tautų Respublika pasuko raidos keliu, nebūdingu jos kaimynams ir apskritai daugumai Europos šalių bei nulėmusiu labai savitas vidaus reikalų tvarkymo formas. XVII–XVIII a. Europoje buvo valstybės administracinių galių, valdžios centralizacijos, profesionalių

valdininkų sluoksnio augimo epocha. Svarbiausia Abiejų Tautų Respublikos geopolitinė varžovė Rusija po Petro I reformų iš tarnybine žemėvalda besiremiančios despotijos virto biurokratine imperija. Procesai, vykę Branderburge–Prūsijoje, Habsburgų Austrijoje, Prancūzijoje, nusakomi absoliutizmo sąvoka, siekiant pabrėžti, jog valdžią, pasitelkdami naujas institucijas bei visuomenės disciplinavimo būdus, monopolizavo stiprūs dinastiniai valdovai.

Iš esmės absoliutizmas buvo modernios valstybės pirmtakas, ir jo atsiradimą dideliu mastu lėmė naujos karo reikmės. Valdymo reformų pagrindinis tikslas daugelyje Europos šalių visų pirma buvo sutelkti lėšas, būtinas didelėms kariuomenėms samdyti, aprūpinti bei išlaikyti. Valdovo dvaras, anksčiau atlikęs jo saugumo, domeno administravimo ir reprezentacijos funkcijas, laipsniškai transformavosi į funkciškai diferencijuotą valdymo aparatą, atsakingą už šalies ūkinių resursų apskaitą ir kontrolę, apmokestinimą, viešosios tvarkos palaikymą bei viešųjų darbų organizavimą. Žinoma, absoliutizmas nesunaikino luominės visuomenės, tačiau ardė jos mozaiką, sudarytą iš privilegijų, imunitetų, fiskalinių lengvatų, korporacinių teisių, bendruomeninių ir institucinių jurisdikcijų, provincinių autonomijų. Absolutistinis valdymo aparatas tapo nauju reikšmingu socialinio kilimo kanalu ir aristokratijai, ir stiprėjančio *burghertum* atstovams. Tuo tarpu Abiejų Tautų Respublikoje valdžios monopolizacijai monarcho rankose kelią užkirto bajorų luomo išgalėjimas, todėl valdymo institucijos visų pirma laidavo šlėktos pilietines bei asmenines teises, o ne įgyvendino centrinės valdžios siekius.

1564–1566 m. reformas paskatino ne tik Žygimanto Augusto, Lenkijos karaliaus ir dLk siekis suvienodinti dviejų valstybių santvarkas dar iki numatomos unijos, bet ir stiprėjantys plačiosios bajorijos reikalavimai, nukreipti prieš didikų oligarchiją. LDK bajorų luomas po šių reformų bent jau formaliai virto vienodomis asmeninėmis bei politinėmis teisėmis besinaudojančių piliečių bendrija. Reformos, vykdytos keliais etapais, įvedė naują šalies administracinę sąrangą. Stambiausiu administraciniu vienetu išliko vaivadijos. Buvo nustatytos jų naujos ribos bei formali hierarchija. Valstybė buvo padalyta į 13 vaivadijų, čia vardijamų pagal jų rangą: Vilniaus ir Trakų vaivadijos, Žemaitijos seniūnija (dar vadinama kunigaikštyste, turėjusi vaivadijos statusą), Kijevo, Voluinės, Polocko, Naugarduko, Vitebsko, Palenkės, Lietuvos Brastos, Mstislavlio, Braslavo ir Minsko vaivadijos. Po to, kai Lietuvos pasiuntiniams ir Ponų tarybos nariams nutraukus derybas dėl unijos ir išvykus iš 1569 m. Liublino seimo, Žygimanto Augusto sprendimu Kijevo, Voluinės, Palenkės ir Braclavo vaivadijos buvo atplėštos nuo LDK ir prijungtos prie Lenkijos, vaivadijų skaičius sumažėjo iki devynių. 1611 m. iš Maskvos kunigaikštijos atsiimtas Smolenskas ir Severskas

buvo inkorporuoti į LDK kaip Smolensko vaivadija ir Starodubo pavietas, nepriklausęs nei vienai vaivadijai, tačiau šios teritorijos pagal 1667 m. Andrusovo taikos sutartį vėl atiteko Rusijai. Vaivadijų skaičius ir ribos, išskyrus Smolensko ir Seversko prijungimą ir praradimą, nekito iki pat padalijimų bei 1793 m. administracinės reformos.

Vis dėlto vaivadijos neteko savo ankstesnės administracinės reikšmės, nes visos bajorų luomo savivaldos ir beveik visos vietinės administracinės funkcijos buvo priskirtos naujiems teritoriniams vienetams – pavietams, į kuriuos buvo padalytos LDK vaivadijos. Išimtyms buvo Žemaitijos seniūnija, kuri buvo suskirstyta į 13 tijųnių, neturėjusių didesnės administracinės reikšmės, bei Polocko, Smolensko ir Mstislavlio vaivadijos, kurios nebuvo padalytos į pavietus, tačiau jose veikė tos pačios institucijos, kaip ir kituose pavietuose. Pavietų skaičių kitose vaivadijose lėmė jų dydis, gyventojų tankis, anksčiau susiklosčiusių neformalių ribų paaiskymas, ir jis svyravo nuo dviejų iki penkių. Pavyzdžiui, svariausią pagal rangą Vilniaus vaivadiją sudarė penki pavietai: Vilniaus pavietas (oficialiuose dokumentuose centrinis vaivadijos pavietas taip pat dažnai buvo vadinamas vaivadija), Ašmenos, Ukmergės, Braslavo ir Lydos pavietai. Antrąją pagal rangą Trakų vaivadiją sudarė keturi pavietai – centrinis Trakų, Gardino, Kauno ir Upytės. O antai mažoje pasienio Vitebsko vaivadijoje tebuvo du pavietai – Vitebsko ir Oršos.

Esminį vaidmenį valstybės valdyme pavietams užtikrino antrasis 1564–1566 m. reformos sandas – pavietų žemės, pilies ir pakamorės teismų bei seimelių įvedimas. Šios reguliariai veikusios teisminės ir politinio dalyvavimo institucijos, taip pat vykdžiusios kai kurias viešojo administravimo funkcijas, pavertė pavietus visuomeninio gyvenimo centrais. XVII–XVIII a. iki administracinių reformų prieš pat Abiejų Tautų Respublikos žlugimą LDK buvo virš 20 tokių teritorinių vienetų (su Smolensko vaivadija ir Starodubo pavietu – 24): centrinių vaivadijos pavietų, dar vadintų vaivadijomis, į pavietus nepadalytų vaivadijų ir paprastų pavietų, turėjusių vietinius teismus, renkamus ar skiriamus pareigūnus bei seimelius.

Pavietų seimeliai ir teismai – viešojo administravimo ir bajorų savivaldos institucijos. Nors LDK seimeliai pirmiausia buvo luominio parlamentarizmo institucija, įgalinusi visuotinį bajorijos dalyvavimą politiniame gyvenime, tačiau daugelis jų veiklos aspektų buvo susiję su plačiai suvokiamų vidaus reikalų tvarkymu ir viešojo administravimo užuomazgomis. Priešseiminiai seimeliai, įvesti 1565 m., rinkdavo pavietų atstovus į bendrus LDK ir Lenkijos seimus. LDK kiekvienas seimelis rinkdavo po du pasiuntinius, išskyrus bekaralmečius, kuomet pasiuntinių, renkamų į konvokacinius seimus (nustatančius naujo valdovo išrinkimo tvarką bei apsvarstančius santvarkos tobulinimo klausimus), elekcinis ir karūnacinis seimus skaičius nebuvo ribojamas. Į priešseiminius seimelius susirinkusi pavietų bajorija taip pat

aptardavo įvairius valstybinius klausimus, valdovo pavestus aptarti specialiuose seimeliams skirtuose raštuose, dažniausiai vadintuose propozicijomis, ir priimti sprendimus, – ypač dėl naujais mokesčių ir rinkliavų. Pavieto bajoriją igaliojamiems atstovauti pasiuntiniams būdavo surašoma instrukcija, vienaip ar kitaip įpareigojanti vykdyti seimelio dalyvių valią Seime.

Seimelių dalyviai ne tik sprendavo valdovo pavestus klausimus, bet ir aptardavo vietinius reikalus, teikdavo pasiūlymus valstybės valdymo klausimais bei reikalavimus valdovui, Seimui, pareigūnams. Seimelių instrukcijose, pagrindiniame šaltinyje, atspindinčiame LDK bajorijos politinę kultūrą, viešųjų reikalų supratimą, gausu ne tik valstybinių institucijų ir pareigūnų kritikos. Buvo siūlomi konkretūs sprendimai, turėję pašalinti LDK kanceliarijos, Vyriausiojo tribunolo, išdo, kitų institucijų funkcionavimo trūkumus ar piktnaudžiavimus. Kita pasikartojanti tema seimelių instrukcijose – centrinės valdžios ir paviatų pareigūnų skyrimo tvarka, prerogatyvos, atsakomybė bei nuopelnų atlyginimas. LDK seimeliai dažnai gindavo LDK pareigūnų, ypač didžiojo ir rūmų maršalkos kompetencijas, kai būdavo manoma, jog į jas kėsina Lenkijos pareigūnai, bei atkakliai reikalavo laikytis Liublino unijoje įtvirtintos nuostatos, jog LDK pareigūnai gali būti tik jos piliečiai. Uoliai saugodama savo kaip piliečių bendrijos su išskirtinėmis teisėmis ir privilegijomis, interesus LDK bajorija seimeliuose reikšdavo rūpestį dėl neva nepagrįsto LDK indigenato (pilietybės) ir nobilitacijų (bajorystės suteikimo) dalijimo bei siekė bajorystės patvirtinimo procedūras perkelti į seimelius². Toli gražu ne visos seimelių iniciatyvos būdavo įgyvendinamos, nemaža jų dalis protegavo luominius interesus veiksnus valstybės valdymo sąskaita, tačiau jau pats nuolatinis jų viešas svarstymas ugdė geresnį valstybės reikalų išmanymą nemažoje seimelius lankiusios bajorijos dalyje.

Jau XVI a. paskutiniaisiais dešimtmečiais paviatų bajorija ėmė rinktis į po Seimo šaukiamus reliacinius seimelius, kuriuose ji išklaUSDavo savo pasiuntinius ir aprobuodavo Seime priimtus įstatymus (tuomet vadintus Konstitucijomis) ir priimdavo sprendimus, kuriuos Seimas perleisdavo reliacinių seimelių kompetencijai. Nors reliaciniai seimeliai buvo įteisinti tik 1588 m. priimtame LDK III statute, tačiau žinoma, kad jie būdavo šaukiami ir anksčiau. Kita reguliariai veikusių seimelių rūšis buvo vadinamieji „grabnyčių seimeliai“, kurie kasmet rinkdavosi per bažnytinę šventę Grabnyčias, vasario 2 d., idant išrinktų po du teisėjus (išskyrus Žemaitijos seniūniją, kuriai buvo leista deleguoti tris), vadintus deputatais, į 1581 m. įsteigtą paskutinės apeliacijos teismą – LDK Vyriausiąjį tribunolą, karūnavusį bajorų luomo teisminę savivaldą.

Elekcinuose seimeliuose paviatų bajorija rinkdavo savo kandidatus į renkamas paviatų pareigybes: žemės teismo teisėjo, pateisėjo, raštininko, pakamorės ir pavieto vėliavininko.

Nuo XVII a. antros pusės elekciniuose seimeliuose pradėta rinkti ir pavieto maršalką, necentrinių vaivadijų pavietų pareigūną, užėmusį aukščiausią vietą vietinių pareigūnų hierarchijoje, anksčiau skiriamą valdovo. Žemaitijos bajorija taip pat išsaugojo seną privilegiją specialiame seimelyje rinkti savo seniūną, turėjusį vaivados statusą, kurio kandidatūrą patvirtindavo valdovas. Tokia pačia teise naudojosi Polocko ir Vitebsko vaivadijų bajorai, rinkę savo vaivadas. Mirus valdovui, rinkdavosi specialūs vadinamieji „kaptūriniai“ (kapturas – gedulo metu nešiotas galvos apdangalas) seimeliai, sprendę viešojo saugumo užtikrinimo klausimus bei rinkę specialius teismus, veikusius iki bekaralmečio pabaigos. Galiausiai bajorija rinkdavosi į įvairius neįprastuosius pavietų suvažiavimus, kai būdavo būtina pritarti skubiai reikalingiems mokesčiams, organizuoti pavieto pajėgomis gynybą nuo karinės grėsmės ar spręsti kitus neatidėliotinus reikalus.

Visų rūšių seimelių veikloje vienaip ar kitaip ilgainiui ėmė ryškėti savivaldos pradmenys. Šį procesą skatino jau vien ta aplinkybė, kad pavietų bajorija rinkosi į seimelius aptarti viešuosius reikalus, rinkti vietos pareigūnus ir atstovus, pritarti naujiems mokesčiams vidutiniškai tris keturis kartus kasmet. Savivaldos ir vietinio administravimo požymiai LDK seimeliuose visų pirma susiję būtent su apmokestinimu. Jau nuo XVII a. pradžios seimeliuose pradėta rinkti laikinus pareigūnus: pavieto mokesčių rinkėjus ir pavieto išdo valdytojus. Taip bajorija siekė apriboti LDK išdo veikimo laisvę, kadangi nuolat abejojo LDK išdo pareigūnų, visų pirma išdininko ir paiždininkio gebėjimu efektyviai disponuoti iš mokesčių sukauptomis lėšomis, bei teikti skaidrias lėšų panaudojimo ataskaitas seimams ir seimeliams. Neretai paviete surinktų mokesčių paskirtis seimelyje būdavo pakeičiama, pavyzdžiui, mokesčius skirtus kariuomenei samdyti, išlaikyti ir įsiskolinimams padengti panaudojant pavieto kariniam būriui samdyti. Panašiai, samdydami karinius būrius iš specialiai seimelio patvirtintų mokesčių, daugelis pavietų pakeisdavo bajorų karinę prievolę dalyvauti visuotiniame šaukime³. Ilgainiui pavietų mokesčių rinkėjai ir išdo valdytojai prisiėkdavo ne LDK išdui, o tiesiogiai seimeliams, o teisminius ginčus tarp mokesčių mokėtojų ir rinkėjų bent jau nuo XVII a. antros pusės sprendavo seimeliuose sudaromi pavietų išdo teismai, į kurių sudėtį būdavo įtraukiami žemės ir pilies teismo pareigūnai bei specialiai išrenkami išdo teisėjai⁴.

Nors dar trūksta specialių tyrimų, panašu, kad LDK, kaip ir Lenkijoje, paskutiniai XVII a. dešimtmečiai ir XVIII a. pradžia iki 1717 m. „Nebyliojo seimo“ buvo pavietų savivaldos suklestėjimo epocha. Formavosi nauja seimelių rūšis – „ūkiniai seimeliai“ (lenkiškai: *sejmiki gospodarcze* arba *gospodarskie*), kurie sprendavo pirmiausia mokesčių surinkimo, išieškojimo, valdymo klausimus, rinkdavo mokesčių rinkėjus, pavietų išdo teismo narius, išdo teismų sprendimų vykdytojus, apčiuodavo mokesčių rinkėjų ataskaitas. Taip pat būdavo

išrenkami asmenys, įgalioti teikti pagalbą netekusiems turto ir pragyvenimo šaltinių dėl stichinių nelaimių⁵. Ši savivaldos plėtros tendencija buvo pristabdyta 1717 m. „Nebyliojo seimo“, kuris ženkliai apribojo savarankišką pavietų mokesčių politiką, palikdamas jų dispozicijoje tik nereikšmingus gėralų mokesčius ir panaikindamas pavietų išdo teismus, kurie jau buvo tapę rimtais konkurentais centrinėms mokesčių ginčus sprendusioms institucijoms.

Galbūt dėl šaltinių stokos nuoseklesnių pastangų užtikrinti pavietuose viešąją tvarką, įkuriant nuolatinis savisaugos būrius, vadovaujamus seimelyje išrenkamų karininkų – rotmistrų, kurie taip pat atlikdavo teismo sprendimų vykdytojų funkciją – galima išvelgti tik nuo XVIII a. pradžios⁶. Tai buvo žingsnis link policinių funkcijų, kaip atskiros vidaus reikalų šakos, išskyrimo, nes anksčiau viešosios tvarkos palaikymas apsiribodavo vienkartinėmis priemonėmis prieš pavojingesnius jos drumstėjus. Apsauga nuo didesnių plėšikų gaujų, dažnai susidarydavusių iš dezertyrų ar buvusių LDK kariuomenės samdinių, pabėgusių valstiečių ar iš Ukrainos atklysdavusių kazokų, nedidelio masto maištų tramdymu užsiimdavo pavieto bajorų būriai, *ad hoc* sukviečiami kurio nors pavieto pareigūno, dažniausiai pavieto maršalkos arba vėliavininko, arba tam tikslui pavieto lėšomis pasamdyti daliniai, vadovaujami seimelyje išrinkto rotmistro. Seimelių reikalavimai įstatymais įtvirtinti reguliarias (siūlytas rengti net kasmet) pavietų bajorijos karinės parengties apžiūras, turėjusias ne tik užtikrinti bajorų tinkamumą dalyvauti visuotiniame kariniame šaukime, bet ir duoti atkirtį minėtoms vietinio masto negandoms, buvo neveiksmingi. Ir apžiūros, ir visuotiniai šaukimai vykdavo vis rečiau, nes vangiai vykdžiusi savo karinę prievolę bajorija buvo linkusi nuo jos atsipirkti mokesčiais, skirtais samdomai kariuomenei išlaikyti.

Kasdienis asmeninis saugumas, žemės valdų ir kito turto apsauga didele dalimi buvo privatus reikalas. Žinoma, tuo geriau pasirūpindavo tik labiau pasiturintys bajorai ir didikai, galėję išlaikyti nuosavus savisaugos būrius, sudarytus iš samdinių ir įvairaus statuso priklausomų asmenų (daugiausiai valstiečių ir senjorinių bajorų – žemionių, kurių žemėvalda buvo susieta su karinėmis prievolėmis kitiems bajorams). Be abejo, šios kariaunos dažnai ne tiek pavaduodavo neegzistavusias nuolatinės viešosios tvarkos palaikymo pajėgas, kiek pačios tapdavo sąskaitų suvedimo, plėšikavimo ar smurtavimo įrankiu.

Pavietų žemės ir pilies teismai bei pakamorės teismai, įsteigti XVI a. septintame dešimtmetyje, buvo reikšmingi ne tik kaip vietinės teisminės valdžios institucijos. Greta savo tiesioginių funkcijų jie vykdė tam tikras administracines ir savivaldos funkcijas, o jų pareigūnai drauge su keliais kitais pavieto pareigūnais sudarė reguliariai veikusių vietinių funkcionierių branduolį.

Pavieta žemės teismas, sudarytas iš renkamų iki gyvos galvos pareigūnų, įkūnijo bajoriškąją savivaldą. Po keturis kandidatus į žemės teismo pareigūnus – teisėją, pateisėję bei raštininką – rinko pati pavieta bajorija, specialiai ta proga šaukiamuose seimeliuose. Valdovas paskirdavo pareigūną, pasirinkdamas iš šių keturių kandidatų. Tiesa, jau LDK II statusas (1566) numatė, kad žemės teismo pareigūno pakėlimo pareigose atveju (t. y. kai raštininkas buvo siūlomas į vakuojančią pateisėjo vietą ar pateisėjis – į teisėjo vietą) pavieta bajorija galėjo išrinkti tik vieną kandidatą, kuris turėjo būti patvirtinamas valdovo ir tokia elekcijų praktika realiai egzistavo⁷. Žemės teismas rinkosi į sesijas triskart per metus – vasarą, rudenį ir žiemą - LDK statuto numatytą dieną. Kiekviena sesija trukdavo tol, kol išspręsdavo visas bylas. Šis teismas sprendė civilines ir baudžiamąsias bylas, išskyrus ginčus dėl žemės ribų, kuriuos sprendė vienasmenis pavieta pakamorės, taip pat pavieta bajorų renkamo vietinio pareigūno, teismas, bei baudžiamąsias bylas, kurios nebuvo priskirtos išimtinai pavieta pilies teismo ar kitų teismų kompetencijai. Pavieta žemės teismas vykdė ir notarines funkcijas. Pavieta bajorai įrašydavo į žemės teismo knygas testamentus, dvarų inventorius, turto pirkimo-pardavimo, įkeitimo sutartis ir pan., kurių išrašai turėjo visavertę juridinę galią. Nors pavieta žemės teismui nebuvo priskirtos jokios administracinės funkcijos, jo pareigūnai, turėję aukštą rangą pavieta pareigūnų hierarchijoje bei pavieta bajorijos pasitikėjimą, patvirtintą išrinkimu į pareigas, neretai dalyvaudavo sprendžiant ir kitus pavieta reikalus. Savo veiksmus didesnių grėsmių pavieta saugumui atvejais su jais derindavo bei tardavosi už tai atsakingi pavieta pareigūnai: maršalka, vėliavininkas ir vaiskis. Žemės teismo pareigūnų įtaka buvo ženkli organizuojant seimelių veiklą, visų pirma nustatant seimelio sušaukimo laiką ir vietą, – ypač kilus įstatymo ar centrinės valdžios nenumatytais aplinkybėmis ar atsiradus vietinės iniciatyvos būtinybei. Tokiu atveju pilies teismo pareigūnai, kurių kompetencijai priklausė seimelių organizavimo klausimai, koordinuodavo savo sprendimus su žemės teismo pareigūnais, kaip turinčiais didesnę autoritetą; o kartais pastarieji netgi veikdavo prieš pilies teismo valią. Galų gale kaip svarbiausi pavieta pareigūnai drauge su pavieta maršalka, vėliavininku ir vaikiu jie aktyviai naudodavosi savo balso pirmenybe bei pareigų vykdymo metu išsiugdytomis administracinėmis ir juridinėmis kompetencijomis pačiuose seimeliuose.

Pavieta pilies teismai ne tik sprendė įvairias baudžiamąsias bylas, bet ir buvo vietinė valdovo vykdomosios valdžios atrama. Į sesijas šie teismai rinkdavosi kur kas dažniau nei pavieta žemės teismai – kiekvieno mėnesio pradžioje ir dirbdavo dvi savaites. Paprastuose pavietuose pilies teismui vadovavo valdovo skiriamas seniūnas, o centriniuose vaivadijų pavietuose bei į pavietus nepadalytose vaivadijose – vaivada (tiesa, centriniai Bresto ir

Minsko vaivadijų pavietai ir bei Mstislavlivo vaivadija turėjo savo teisminius seniūnus). Savo ruožtu, teisminiai seniūnai ir vaivados skirdavo kitus pilies teismo pareigūnus: paseniūnį, teisėją ir raštininką, kuriuos jie bet kada savo nuožiūra galėdavo pakeisti. Vaivados taip pat skirdavo savo pavaduotojus, vadintus pavaivadėmis ir vietininkais. Teisminio seniūno pareigų, – kuklių, formalioje pavieto pareigūnų hierarchijoje užėmusių žemesnę poziciją nei beveik visi elekciniai pavieto pareigūnai, – noriai siekė net žymūs senatoriai ar didikų elito atstovai. Žinoma, juos traukė ne tiek pačios pareigos, kiek pajamos iš dvarų, kurie būdavo priskiriami teisminiam seniūnui aprūpinti. Dauguma seniūnų, ypač jeigu tai būdavo senatoriai ar ministeriniai centrinės valdžios pareigūnai, apskritai nereziduodavo savo paviete ir tiesiog pavesdavo vykdyti teismo funkcijas savo pavaduotojams ir kitiems pilies teismo pareigūnams.

Svarbiausia administracinė pilies teismo pareigūnų funkcija buvo organizuoti seimelių veiklą. Bent iki XVII a. vidurio daugumoje LDK pavietų seimeliai būdavo rengiami pilies teismo patalpose: valdovo pilyje arba specialiai teismui pastatytame pastate. Tvarka, kurios turėjo laikytis pilies teismo pareigūnai informuodami pavieto bajoriją apie valdovo šaukiamus seimelius, buvo išdėstyta LDK III statute. Valdovo universalai ir asmeniniai laišškai pavieto pareigūnams ir senatoriams bei kai kuriems kitiems asmenims, skelbiantys seimelių sušaukimą, turėjo pasiekti pilies teismo pareigūnus likus dviems savaitėms iki seimelio suvažiavimo dienos. Asmeninius laiškus adresatams turėjo įteikti pilies teismo vazniai – įvairius teismo pavedimus vykde pareigūnai. Taip pat jie privalėjo paskelbti apie seimelio sušaukimą pavieto miestuose, miesteliuose ir parapijose bei ten pat viešose vietose iškabinti universalų, sušaukiančių seimelį, kopijas. Panašiai pilies teismas informuodavo ir apie pareigūnų šaukiamus seimelius, pavyzdžiui, elekcinius seimelius, kuriuos šaukdavo vaivada.

Atotrūkio tarp skiriamų pilies teismo pareigūnų ir renkamų pavieto pareigūnų būta didelio. Visų pirma, jis buvo įtvirtintas formalioje pavietų pareigūnų hierarchijoje, kurioje pilies teismo pareigūnai užėmė žemiausias pozicijas. Be to, stabilų renkamų pavieto pareigūnų autoritetą užtikrino tai, jog jie buvo renkami vykdyti savo pareigas iki gyvos galvos ir savo postą apleisdavo tik savanoriškai, paprastai tapdami aukštesnio rango pareigūnais arba atsisakydami pareigų dėl senatvės ar ligos. Tuo tarpu pilies teismo pareigūnai kaitaliojosi dažniau nei juos skirdavę teismo seniūnai ir vaivados. Tai ne tik erzino bajoriją, kuri negalėjo tvarkyti teisme savo reikalų dėl nenuspėjamos teismo sudėties kaitos, bet ir neleido pilies teismo pareigūnams įgyti didesnės įtakos bei prestižo. Apskritai iš valdovo ar kito pareigūno skiriamų pavietų pareigūnų formalioje hierarchijoje tik pavieto valdovo skiriamas maršalka buvo viršesnis už visus renkamus pareigūnus⁸. Ilgainiui, XVII a. antroje pusėje LDK bajorija išsikovojo teisę rinkti ir pavieto maršalką⁹.

Minėtieji pavietų maršalkos, vėliavininkai ir vaiskiai vykdė pirmiausia karines funkcijas. Pavieto maršalka formalioje hierarchijoje buvo aukščiausias necentrinių pavietų pareigūnas. Taip pat jis *ex officio* pirmininkaudavo seimelių posėdžiams, nors galėjo šią teisę perleisti kokiam nors kitam į seimelį atvykusiam aukštesnio rango pareigūnui, paprastai senatoriui. Drauge su pavieto vėliavininku, renkamu ta pačia tvarka kaip ir kiti elekciniai pavieto pareigūnai, jis vadovaudavo bajorijai visuotinio šaukimo metu, kol vadovavimą perimdavo LDK etmonai bei organizuodavo pavieto bajorijos karinės parengties apžiūras. Maršalkos ir vėliavininkai taip pat sutelkdavo laikinus savigynos būrius iš vietos bajorijos. Vaiskio, valdovo skiriamo pareigūno funkcija buvo pasirūpinti pavieto saugumu, bajorijai išvykus į visuotinį šaukimą. Kai kuriuose pavietuose buvo pilininko pareigybė, savo funkcijomis panaši į vaiskio. Nederėtų pervertinti šių pareigūnų vykdytų karinių ir vidaus saugumo funkcijų reikšmės. Visuotinis šaukimas bei karinės parengties apžiūros vykdavo vis rečiau, o viešosios tvarkos palaikymas tebuvo šalutinė, tik didžiausios būtinybės atveju vykdoma funkcija. Tačiau šie pareigūnai, ypač maršalka bei vėliavininkas, turėjo įtaką kaip aukšto rango pareigūnai seimeliuose. Kiti valdovo skiriami pavieto pareigūnai, antai pavieto stalininkas ar pastalininkis, kurių ėmė rasti vis daugiau nuo XVII a. antros pusės, jokių realių funkcijų nevykdė. Tai buvo labiau titulai, patenkindavę juos įgijusių asmenų prestižo poreikį bei suteikdavę balso pirmenybės teisę ir garbingesnę vietą seimeliuose.

Pavietai tapo ne vien administraciniais vienetais, bet ir uždaromis vietos bajorų bendrijomis. Net oficialiuose seimelių ir teismų dokumentuose bajorai dažnai nusako save kaip vieno ar kito pavieto piliečius. Į pareigas ir valstybinius dvarus visos LDK mastu galėjo teisėtai pretenduoti tik jos piliečiai, lygiai taip pat LDK II ir III statutai reikalavo, kad pavieto pareigūnu gali būti tik jame gyvenantis, sėslus, t. y. turintis čia žemės nuosavybės bajoras. Šią nuostatą bajorija akylai gynė, ir rinkdama pareigūnus, ir prieštaraudama „svetimųjų“ skyrimui kitais pavieto pareigūnais, ypač pilies teismo urėdais. Ne kartą tokie „svetimieji“ būdavo priverčiami atsisakyti savo pareigų.

Kitas svarbus LDK statuto reikalavimas teismo pareigūnams buvo teisės išmanymas. Galimybės įgyti formalų teisinio išsilavinimą LDK nebūta iki pat 1641 m., kai Vilniaus universitete buvo įsteigtos kanonų ir civilinės teisės katedros. Išmanyti teisę reišė ne tiek žinoti jos bendriausius principus ar teorinius pagrindus, o per įgytą patirtį gerą orientuotis LDK įstatymuose, paprotinėse teisės normose ir procesiniuose veiksmuose. Ši juridinį raštingumą būsimieji pareigūnai sukaupdavo teisminėje praktikoje, dirbdami samdomais atstovais, advokatais, tvarkydami užsakovų notarinius reikalus. Būtent tokia ilgamete privačiai samdomo juristo praktika teisės žinovo vardą užsitarnavo ir Naugarduko pavieto

žemės teismo pateisėju buvo išrinktas Teodoras Jevlašauskis, kurio „Atsiminimai“ yra vienas nedaugelio išlikusių ryškių vidurinėsios bajorijos gyvenimo liudijimų¹⁰. Kiti „paveldėdavo“ teisinį išprusimą iš savo tėvų, mat teismo pareigūno karjera buvo patraukliausias visuomeninės karjeros kanalas daugeliui vidurinėsios bajorijos giminių. Jau pirmaisiais poreforminiais dešimtmečiais formavosi žemės teismo pareigūnų „dinastijos“ – jais tapdavo vidurinėsios bajorijos giminių atstovai, – nors, žinoma, tai nereiškė, kad tik kelios giminės monopolizuodavo teismus, nepalikdamos urėdinės karjeros šansų kitoms¹¹. Kai kurių giminių atstovai iš kartos į kartą tapdavo vieno ar kelių pavių pareigūnais. Antai nuo XVI a. pabaigos iki XVIII a. antros pusės kiekvienos šešių Bialozarų giminės kartų atstovai tapo svarbiais pavių pareigūnais: pakamorėmis, žemės teismo teisėjais, pateisėjais, vėliavininkais ir kitais renkamais arba skiriamais Upytės ir Ukmergės pavių pareigūnais. Įskaičiavus kelis šios giminės atstovus, kurie šiuo laikotarpiu tapo centrinės valdžios pareigūnais arba senatoriais, bei kelis, buvusius kitų pavių pareigūnais, iš 72 Bialozarų bent 32 buvo tapę pareigūnais¹². Tokių giminių, ilgam įsitvirtindavusių tarp pavių pareigūnų, galima aptikti kone kiekviename paviete: Žemaitijoje tai Stankevičiai ir Bilevičiai, Ukmergėje – Daumantai-Siesickiai, Naugarduke – Obrynskiai ir taip toliau.

Galima teigti, jog LDK susiformavo ištisa teisininkų-praktikų su valdymo įgūdžiais klasė, kurių kvalifikacijos ir nuopelnai valstybės funkcionavimui palaikyti dar nėra pakankamai įvertinti istorinėje literatūroje, neretai tik smerkdavusioje silpną valstybės valdymo aparatą. LDK pavių pareigūnams bajorija taip pat noriau nei kitiems patikėdavo pavių atstovavimo funkcijas – jie dažnai būdavo renkami pasiuntiniais į seimus ir LDK Vyriausiojo tribunolo deputatais. Net didikų grupuotės, besivaržiusios tarpusavyje visos valstybės mastu, ilgą laiką privalėjo remtis paviečių urėdiniu žemvaldžių elitu. Tik tuomet, kai pusiausvyra buvo pažeista pastarojo nenaudai, prasidėjo politinės dezintegracijos procesai.

Centrinės vykdomosios valdžios institucijos. Nors LDK valdymas buvo gana decentralizuotas ir daugelis administracinių funkcijų buvo pavestos pavietams, centrinė valdžia taip pat turėjo plačių prerogatyvų kai kuriose vidaus reikalų tvarkymo srityse. Centrinę valdžią įsmeninęs valdovas, kurio galios buvo smarkiai apribotos daugelyje sričių, kone neribotai disponavo *ius distributiva* – teise skirti iki gyvos galvos pareigūnus bei valstybės dvarų laikytojus. Žinoma, tai nevysiškai galioja kalbant apie renkamus pavieto pareigūnus, tačiau ir šiuo atveju paskutinį žodį vis dėlto tardavo valdovas, pasirinkdamas jam labiausiai tinkamą iš siūlomų kandidatų. Taigi valdovas bent teoriškai galėjo niekieno netrukdomas formuoti visą pareigūnų ir dignitorių nomenklatūrą: nuo senatorių iki pilies teismo seniūnų. Teisė skirti pareigūnus buvo galingas svertas valdovo rankose, kuriuo

pasiremdamas jis galėjo palaikyti sveiką konkurenciją tarp įtakingiausių didikų giminių, kurti jam ištikimų rėmėjų gretas, iškeldamas į reikšmingus postus „naujus žmones“, t. y. asmenis, kilusius ne iš tradiciškai įtakingų didikų giminių rato; galų gale net užsidirbti užmokesčio už paskyrimą pavidalu. Ne visų valdovų „kadru politiką“ buvo sėkminga: XVII a. trečiajame ketvirtyje valdžia piktnaudžiavo į savo rankas sutelkę pagrindinius LDK centrinės valdžios postus Pacai, panašiai XVII a. pabaigoje elgėsi Sapiegos, kurių savivalė buvo palaužta tik jėga 1700 m. Valkininkų mūšyje. Be abejonės, valdovo teisė skirti pareigūnus ir dvarų laikytojus pavertė jo dvarą nuolatinį kovų dėl įtakos valdovo nuomonei bei intrigų centru.

Aukščiausią rangą centrinių pareigūnų hierarchijoje užėmė senatoriai. Jų aukšta pozicija ir visuomeninis prestižas pirmiausia buvo sąlygojamas to, kad jie buvo Abiejų Tautų Respublikos senato nariai. Senatas veikė – nors ir nereguliariai ir niekuomet pilnos sudėties – kaip karaliaus taryba, patariamasis valdovo organas tarp seimų. Be to, penki senatoriai iš esmės vykdė ministrų funkcijas, vardijant pagal rangą: didysis maršalka, kancleris, pakancleris, išdininkas ir rūmų maršalka. Nors šių ministrų rangas buvo žemesnis nei visų kitų senatorių – vaivadų ir kaštelionų – būdami aukščiausi vykdomosios valdžios pareigūnai jie turėjo didelę realią įtaką. Vykdomojoje valdžioje taip pat dalyvavo vadinamieji „senatoriai-rezidentai“, kurių institucija buvo įkurta 1573 m. Henriko artikulais. Pagal šiuos konstitucinius straipsnius, kurių prisiekė laikyti Henrikas Valua, išrinktas Abiejų Tautų Respublikos karaliumi, valdovas privalėjo koordinuoti savo veiksmus su 16 Lenkijos ir Lietuvos senatorių, išrenkamų kiekviename seime reziduoti greta karaliaus (po keturis kas tris mėnesius).

Tarp minėtų ministerinių senatorių aukščiausias rangas buvo didysis maršalka, nors jo funkcijos ir prerogatyvos daugiau siejosi ne su valstybės valdymu, o su karališkojo dvaro ceremonialu, kuriam jis vadovavo, ir valdovo asmens saugumu. Didysis maršalka palaikė tvarką nuolatinėse ir laikinose valdovo gyvenamosiose vietose bei turėjo teisę suimti ir teisti asmenis, padariusius įvairius kriminalinius nusikaltimus valdovo rezidavimo vietoje. Panašias funkcijas vykdė ir žemiausias rangas tarp ministerinių senatorių rūmų maršalka, pavadavęs didįjį maršalką. Kadangi Abiejų Tautų Respublikos valdovai, ypač karaliai, valdė po Vazų dinastijos, LDK beveik nesilankė, tai funkcinė LDK maršalkų reikšmė buvo ypač menka, nes Lenkijoje šias pareigas atlikdavo Karūnos didysis ir rūmų maršalkos.

Iš ministerinių senatorių svarbiausias vykdomosios valdžios funkcijas visos valstybės mastu atliko LDK kancleris ir jį pavadavęs pakancleris. Nors formalioje hierarchijoje kancleris buvo antras po didžiojo maršalkos, vis dėlto būtent jį reikėtų laikyti pirmuoju ministru. Savo įtaka jam neprilygo ir kitas senatoriaus rango ministras, atlikęs realias

vykdomosios valdžios funkcijas – LDK išdininkas. Kanclerio veiklos sritis buvo išties labai plati: jo kompetencijai priklausė ir užsienio reikalai, ir teisių bei privilegijų sergėjimas (teisingumo ministro atitikmuo), ir viešasis administravimas. Kancleris priimdavo užsienio pasiuntinius bei padėdavo valdovui formuoti užsienio politiką, perteikdavo valdovo poziciją pavietų pasiuntiniams seimuose, tvarkė Valstybės archyvą (Lietuvos metrika). Kanceliarija taip pat buvo atsakinga už milžiniško kiekio dokumentų, reikalingų seimams ir seimeliams sušaukti, parengimą ir pristatymą atskiriems asmenims ir pavietams. Administracinio darbo mastus rengiant kiekvieną Seimo kampaniją gerai iliustruoja Leono Sapiegos (LDK kancleris 1589–1623) pateikta informacija, jog 1590 m. Seimui ir priešseiminiam seimeliams sušaukti kanceliarija turėjo parengti ir išsiuntinėti beveik tūkstantį korespondencinių vienetų¹³. Galiausiai kancleris savo antspaudu tvirtindavo visus valdovo ir kitus valstybinius raštus. Ši prerogatyva suteikė kancleriams milžiniškas galias, kadangi be jų antspaudo negaliojo joks valstybės dokumentas. Antspauduodamas dokumentą, kancleris arba pakancleris (jų antspaudai turėjo vienodą juridinę galią) patvirtindavo, jog dokumentas neprieštaruja galiojančiai teisei bei bajorijos laisvėms ir privilegijoms. Kancleris atsisakydavo patvirtinti savo antspaudu net valdovo raštus, kurie, jo nuomone, pažeisdavo įstatymus ar kėsindavosi į bajorijos privilegijas. Abiejų Tautų Respublikos kancleriai pagal savo prerogatyvas ir vykdytas funkcijas turėjo atitikmenų Europoje. Tačiau jeigu tokie ryškiausi XVII–XVIII a. Europos valstybininkai kaip kardinolas Richelieu (Prancūzijos vyriausiasis ministras 1624–1642), grafas Olivaresas (Ispanijos pirmasis ministras 1621–1643) ar grafas Friedrichas Vilhelmas von Haugwitzas (Austrijos administracinių, mokesčių ir karinių reformų XVIII a. penktame ir šeštame dešimtmečiais autorius) buvo valdovo centralizacinės ir modernizacinės politikos įrankiai, tai Abiejų Tautų Respublikos valdovai tokių energingų rojalistinės politikos vykdytojų-reformatorių tarp LDK kanclerių nesulaukė, ir šie nuolat balansuodavo tarp tarnystės valdovui, su kuriuo turėjo glaudžiai bendradarbiauti, bei atstovavimo bajorų luomo interesams ir jo privilegijų saugojimo.

Funkcijų ir pareigų gausa reiškė ne tik didelį kanclerio užimtumą, bet ir būtinybę beveik nuolat reziduoti greta valdovo. Albrechto Stanislovo Radvilos, ilgamečio LDK kanclerio (1623–1656), daugiau nei dvidešimt metų kruopščiai fiksavusio užrašuose savo kasdienius pareigūno rūpesčius ir darbus, dėka turime ne tik labai detalų asmens, kone be poilsio panirusio į valstybės valdymo reikalus, veiklos vaizdą. Tai taip pat bene išsamiausias šaltinis apie centrinių valdžios institucijų ir pareigūnų veikimo rutinas bei tarpusavio sąveikas ir santykius su valdovu bei Seimu¹⁴.

Coaequatio iurium arba LDK luomų teisių sulyginimo su Lenkijos Karūna aktas, priimtas 1697 m. elekcinio Seimo ir suvienodinęs LDK ir Lenkijos valdymo sistemas, sumažino teismines LDK kanclerio prerogatyvas. Šiuo aktu LDK bajorija siekė apriboti didžiausias vykdomosios valdžios galias turinčių centrinių pareigūnų – kanclerių, etmonų ir išdininkų įgaliojimus pagal Lenkijos pavyzdį. Antai etmonai neteko teisės savo nuožiūra dislokuoti kariuomenę ir privalėjo tam tikslui naudoti tik Seimo nurodytus karališkuosius dvarus, o išdininkai neteko galimybės disponuoti pavietuose surinktais mokesčiais, kurie nuo šiol plaukdavo į pavietų išdus. Tuo tarpu LDK kancleris neteko teisės tvirtinti savo antspaudu banicijų – teismo nuosprendžių, pasmerkiančių ištrėmimui iš šalies. Nuo šiol teismų banicijos įsigaliodavo iš karto po paskelbimo be kanclerio antspaudu, ir taip buvo užtikrintas teismų savarankiškumas nuo kanclerio, kuris dažnai piktnaudžiavo šia savo prerogatyva. Taip pat Teisių sulyginimo aktas įtvirtino lenkų kalbą, kaip oficialią LDK teismų kalbą, nors jau ir anksčiau, nuo XVII a. pradžios, vis didesnė pilies ir žemės teismų dokumentų dalis buvo surašoma nebe gudų, o lenkų kalba. Teisių sulyginimo aktas buvo paskutinė didesnė valdymo reforma iki didžiųjų Apšvietos reformų, nepadiktuota iš išorės.

Dvidešimt LDK senatorių (dešimt vaivadų ir tiek pat kaštelionų) atstovavo 10 LDK vaivadijų¹⁵. Vaivadijos neteko administracinės reikšmės, turėtos iki XVI a. septinto dešimtmečio reformų, tačiau vaivados ir kašteliono urėdai buvo patrauklus pajamų šaltinis, kadangi šioms pareigybėms buvo priskiriami valstybiniai dvarai pareigas einančiam asmeniui aprūpinti. Tiesa, kai kurias administracines funkcijas vaivados ir kaštelionai dar vykdė. Visų pirma, vaivados vadovavo savo vaivadijos bajorams, susirinkusiems į visuotinį šaukimą. Tačiau, kadangi visuotiniai šaukimai buvo skelbiami vis rečiau, ilgainiui vaivados karinė valdžia virto nominalia. Vaivados valdžia turėjo reikšmės visai vaivadijai tik dar keliais aspektais. Vaivada sušaukdavo elekcinis seimelius, kuriuose pavietų bajorai rinkdavo pavietų pareigūnus. Vaivada turėjo užtikrinti tvarką ir saugumą bei prižiūrėti matus ir kainas jo vaivadijoje esančiuose karališkuose miestuose. Taip pat vaivada buvo aukščiausia teisminė valdžia visiems vaivadijos žydams. Centriniam vaivadijos paviete ir į pavietus nepadalytose vaivadijose vaivados turėjo daugiau administracinių galių – čia jie vykdė pilies teismo seniūno pareigas bei skirdavo šio teismo pareigūnus. Kašteliono urėdas administraciniu požiūriu buvo dar mažiau reikšmingas nei vaivados, formaliai tai buvo vaivados pavaduotojas, o faktiškai – pavieto maršalkos atitikmuo centriniuose vaivadijų pavietuose ir į pavietus nepadalytose vaivadijose.

Kita centrinių pareigūnų grupė – pareigūnai ne senatoriai ir garbės urėdai. Šių urėdų skaičius nuo XVII a. vidurio ėmė augti iki maždaug 40, ir tai buvo pati margiausia grupė

statuso, prestižo ir vykdomų funkcijų svarbos požiūriu. Šioje grupėje dažnai nebūta aiškios ribos tarp valdovo pareigūnų ir kitų urėdų, susijusių su visa valstybe, kurie taip pat savo kilme buvo susiję su valdovo dvaru. Reikšmingiausiai šioje grupėje buvo didysis ir lauko etmonai, LDK kariuomenės vadai, kurie, nors ir neturėdami senatoriaus statuso, vykdė ypač atsakingas ir didelę galią suteikiančias pareigas. Beje, kone visų didžiųjų etmonų prestižą ir galią valdovai paprastai sutvirtindavo suteikdami jiems senatoriškąjį Vilniaus vaivados urėdą. Realias funkcijas atlikę centriniai pareigūnai – ne senatoriai veikė keturiose srityse: 1. išdo reikalus tvarkė senatoriškojo urėdo išdininko pavaduotojas paiždininkis, taip pat išdo raštininkai, fiksavę išdo pajamas ir išlaidas, o asmeninį valdovo išdą tvarkė dvaro išdininkas; 2. tarp karinių pareigūnų greta jau minėtų etmonų minėtinas lauko raštininkas, tvarkydavęs kariuomenės sąrašus ir apskaičiuodavęs kareivių algas, artilerijos generolas, stovyklininkas, sargybininkas ir t. t.; 3. teismų srityje veikė visų pirma instigatoriai, vykdę valstybės kaltintųjų funkciją valdovo teisme ar kituose teismuose bei pasaulietinis ir dvasinis referendoriai, vykdę pagalbines teismo pareigūnų funkcijas: priimdavo skundus valdovo teismui; 4. kanceliarijoje dirbo didieji raštininkai, dar vadinti sekretoriais. Visa grupė smulkesnių pareigūnų tarnavo valdovo dvare, kanceliarijoje, išde ir kariuomenėje.

Garbės urėdai, susiję daugiau su valdovo dvaru ir jo ceremonialu nei su vykdomosios valdžios funkcijomis, teikė jų savininkams prestižą, o ne kokią nors valdžią ar nuolatinę pareigą, nors ir tarp šių urėdų egzistavo tam tikra hierarchija. Antai pataurininkio urėdas beveik be išimčių būdavo suteikiamas jaunoms didikų giminių atžaloms, kurioms tai buvo tramplinas į senatoriškąjį urėdą, o štai tokie urėdai kaip kardininkas, patalininkas, virtuvininkas ar kambarinis atitekdavo ne tokių garbingų giminių atstovams. Dažnai centrinio pareigūno postas buvo paprasto bajoro karjeros viršūnė, – po to, kai šis ilgai atitarnaudavo kaip pavieto pareigūnas ir vietinis politinis veikėjas. Toks postas jam būdavo arba galutinis jo veiklumo įvertinimas arba paskutinis laiptelis į senatoriaus rangą bent senatvėje.

Atskirai reikia paminėti LDK miestų valdymą. Bajorų luomo dominuojamoje visuomenėje miestai buvo silpnėsnis, engiamas socialinis partneris. Iš LDK miestų tik Vilnius turėjo teisę siusti savo pasiuntinius į seimus, ir tik stebėtojo teisėmis. Tiesa, jau nuo XIV a. pabaigos į LDK pradeda skverbtis magdeburginė miestų savivaldos teisė ir nuo XVI a. septinto dešimtmečio vidurio per keletą dešimčių metų labai daug Lietuvos miestų įgijo magdeburginę savivaldą, t. y. teisę sudaryti savivaldos organus, visų pirmą miesto tarybą, kuri kūrė miesto tvarkos nuostatus, atliko vykdomosios valdžios bei kai kurias teismines funkcijas¹⁶. Savivaldžiuose miestuose valdovui atstovavo jo skiriamas vaitas. Vis dėlto daugelis LDK miestų neturėjo savivaldos, o dar daugiau jų priklausė privačiai jurisdikcijai. Šiuose miestuose

vidaus tvarkos taisykles nustatydamo ir palaikydavo arba valdovo vaitas, jeigu tai buvo karališkasis miestas, arba savininko paskirtas asmuo, jeigu tai buvo privatus miestas. Galiausiai net tokių reikšmingų savivaldžių miestų kaip Vilnius ir Kaunas administracinį vientisumą ardė privačios bajorų (dažniausiai didikų) ir bažnytinės valdos, išsibarsčiusios po visą miesto teritoriją ir nepavaldžios miesto jurisdikcijai.

LDK valdymo sistema po XVI a. septinto dešimtmečio reformų ir Liublino unijos išliko sustingusi ištisus du šimtmečius, išskyrus neesminius pakeitimus, atliktus Teisių sulyginimo aktu ir 1717 m. „Nebyliojo seimo“. Tuo metu kitose Europos šalyse vyko dinamiški naujų valstybės valdymo modelių formavimosi procesai, kuriuos galima apibendrinti „absoliutizmo“ sąvoka. Abiejų Tautų Respublikos politinė santvarka buvo orientuota ne į valstybės karinės galios stiprinimą, o į vieno luomo teisių ir privilegijų užtikrinimą, todėl valdymo institucijos neišsivystė į aiškiai funkcinį požiūriu diferencijuotą biurokratinį aparatą, o paskiros įstaigos bei pareigūnai tik fragmentiškai ir nenuosekliai tvarkė įvairias vidaus reikalų sritis. Apšvietos epochos valdymo reformos, pradėtos valdant paskutiniam Abiejų Tautų Respublikos valdovui Stanislovui Poniatovskiui, jau neišgelbėjo beviltiškai atsiliekančios valstybės.

3. 2. POLITINĖS SISTEMOS PERMAINOS XVIII A. PABAIGOJE

1764–1766 m. reformos. 1764 m. rugsėjo 7 d. Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu buvo išrinktas Stanislovas Antanas Poniatovskis, pasivadinęs Stanislovu Augustu. Su šio žmogaus vardu susiję politiniai įvykiai ir administraciniai pertvarkymai buvo labai svarbūs Lietuvos ir Lenkijos socialiniam gyvenimui. Stanislovas Augustas, reprezentavęs „apšviestojo“ valdovo tipą, nutarė vykdyti (tiesa, dažnai su Rusijos pritarimu) aiškiai artikuliuotą politinių, socialinių ir administracinių permainų programą. Valdovo ir vidurinėsios bajorijos politinė sąveika, pasireiškusi tobulo visuomenės modelio paieškomis, per visą XVIII a. antrąją pusę nuosekliai kūrė kokybiškai naują valstybės valdymo ir administravimo sistemą (1764–1766 m. įsteigtos Iždo ir Karo reikalų komisijos, 1773 m. įkurta Edukacijos komisija, 1775 m. – Nuolatinė taryba). Šių kryptingų pastangų kulminacija tapo Ketverių metų Seimas (1788–1792), įvykdęs esminę Lietuvos ir Lenkijos valstybės valdymo reformą ir paklojęs pamatus naujai Lietuvos ir Lenkijos visuomenei formuoti. Tačiau derėtų atkreipti dėmesį į vieną aplinkybę, kuri tapo lemiamą Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio santykiams. Jeigu po 1569 m. Liublino unijos per visą XVII a. Lietuva išlaikė

dalinį savarankiškumą ir galėjo pati tvarkyti savo vidaus reikalus, tai XVIII a. antroje pusėje jau pastebimos ryškios unifikavimo tendencijos. Lenkija vis atkakliau siekė perimti Lietuvos viešojo administravimo reikalus. Tačiau tokios tendencijos išryškėjo visose didžiosiose to meto Europos valstybėse.

1764–1766 m. vykdytų reformų šerdimi tapo 1764 m. įkurtos Karo (*Consilium Bellicum*) ir Išdo (*Consilium Oeconomicum*) komisijos¹⁷. Šių komisijų suformavimas pradėjo naują vidurinėsios bajorijos emancipacijos ir socialinio aktyvumo etapą. Bajorijos atstovams atsivėrė galimybė išeiti iš politinio gyvenimo nuošalės ir pradėti visuomeninę karjerą valstybės institucijų struktūrose. Nemažai bajorų pasinaudojo šia nauja istorine perspektyva. Antai 1764 m. įkurtoje Lietuvos karališkųjų ekonomijų komisijoje savo ūkinę karjerą pradėjo LDK raštininkas Antanas Tyzenhauzas¹⁸, o nuo 1765 m. Stanislovas Augustas Poniatovskis jam pavedė eiti kiemo išdininko ir karališkųjų ekonomijų administratoriaus pareigas. Iš esmės tariant, jis administravo visos valstybės finansus.

Administracinės minties požiūriu 1764 m. reformos pradėjo pirmąjį centrinių valdžios organų formavimosi etapą, trukusį iki 1775 metų¹⁹. Tai buvo valstybinio gyvenimo institucionalizacijos pradžia. Šio proceso spartą ir kryptingumą turėjo užtikrinti Riterių mokykla (*Szkoła Rycerska*), 1766 m. įsteigta Varšuvoje. Stanislovo Augusto Poniatovskio iniciatyva įkurta pirmoji pasaulietinė mokymo įstaiga turėjo lavinti ir auklėti ne tik būsimus karininkus, bet ir valstybės tarnautoju²⁰. Pastangos reformuoti šalies administracinę ir politinę sistemą nenuėjo veltui. Šių reformų esmę XVIII a. pabaigoje vainikavo Tado Kosciuškos ir Jokūbo Jasinskio sukilėliai, vadovaujami Riterių mokyklos auklėtinių.

Kalbant apie 1764–1766 m. reformas pabrėžtina, kad jų vykdymą turėjo garantuoti Čartoryskių blokas. Jis iš esmės pradėjo trintį tarp Lietuvos ir Lenkijos administracinių organų. Išdo komisija buvo kolektyvinis organas, įsteigtas valstybės išdo reikalams tvarkyti. Išdo komisija kiekvienoje valstybėje buvo atskira²¹. Jos pirmininkas buvo atitinkamos valstybės išdininkas, pavaduotojas – kiemo išdininkas, o kiti komisijos nariai (nuo 6 iki 9 žmonių) buvo renkami Seimo iš senatorių ir pavietų atstovų gretų. Išdo komisija buvo atsakinga už mokesčių surinkimo krašte tikrinimą. Ji taip pat kontroliavo muitinių darbą. Lietuvoje Išdo komisija savo darbą pradėjo vėliau, nei Lenkijoje (1765 m. sausio 1 d.)²².

Tačiau Lietuvoje anksčiau nei Lenkijoje buvo įkurta Karo komisija – 1764 m. gruodžio 12-ąją²³. Jos esmė buvo apriboti krašte etmonų valdžią. Apskritai tariant, ir Lietuvoje, ir Lenkijoje didikai kariuomenę suvokė ne kaip naujausios militarinės minties ir karinės organizacijos katalizatorių, bet kaip asmeninių interesų ir ambicijų gynėją. Siekdami individualaus suverenumo, jie patys išlaikė privačias kariuomenes ir tvirtoves. Antai Vilniaus

vaivada Karolis Stanislovas Radvila turėjo gausiausią valstybėje 5 000 žmonių privačią kariuomenę²⁴.

Karo komisiją pagal įstatymą sudarė pirmininkas etmonas, 4 senatoriai ir 12 bajorijos atstovų, renkamų Seimo balsų dauguma. Ji sprendė visus karinius reikalus, o sprendimus vykdė per samdomus valdininkus ir karininkus. Komisija taip pat tvarkė finansinius kariuomenės reikalus²⁵.

Kalbant apie šių reformų pasekmes, tenka pabrėžti, kad joms nepavyko centralizuoti abiejų valstybių valdžios institucijų. Iniciatyvos ėmėsi pats karalius, kuris 1766 m. pradžioje buvo parengęs netgi specialų projektą, pagal kurį būtų buvę sukurti bendri valstybės išdo ir kariuomenės administravimo organai. Buvo numatyta taip pat sulyginti abiejų kraštų antspaudus. Kadangi Stanislovas Augustas Poniatovskis gyveno vien Varšuvoje, tai būtų reiškę, kad Lietuvos vidaus administravimo sistema patenka Lenkijos jurisdikcijon²⁶. Tačiau Lietuvai pareiškus nepasitenkinimą, šis projektas Seimui net nebuvo įteiktas svarstyti.

1773–1775 m. Seimo reformos. Šios Seimo reformos tapo cezūra Lietuvos ir Lenkijos vidaus gyvenime ir administracinėje mintyje. Jos vyko didelių politinių sukrėtimų fone. 1773 m. Lietuvos ir Lenkijos valstybės Seimas turėjo ratifikuoti pirmąjį valstybės padalijimą, per kurį ji neteko 4 milijonų gyventojų, atsidūrusių Austrijos, Prūsijos ir Rusijos užimtose teritorijose. Rusija didžiausią smūgį smogė Lietuvai, užimdama LDK teritorijos dalį iki Dauguvos ir Dniepro. Jai atiteko Latgala, šiaurinė Polocko vaivadijos dalis ir dalis Minsko vaivadijos²⁷. Tačiau svarbiausias 1773–1775 m. Seimo įvykis buvo Nuolatinės tarybos (*Rada Nieustająca*) įkūrimas, kurį reikėtų vertinti dvejopai. Viena vertus, Nuolatinės tarybos įkūrimas bylojo apie visiškai naujus pokyčius XVIII a. antros pusės administracinėje Lietuvos ir Lenkijos mintyje. Naujoviškos institucijos įkūrimas teikė unikalią galimybę kurti taip reikalingą biurokratų sluoksnį, kuris yra „modernios valstybės esmė“²⁸. XVIII a. antrosios pusės Europos šalių biurokratizacija buvo viena iš sėkmingo valstybės mechanizmo veikimo sąlygų. Vingrūs biurokratiniai laiptai turėjo atverti kelią nuosavomis jėgomis ir nuosavu protu pagrįstam karjeros siekimui.

Kita vertus, Nuolatinę tarybą galima traktuoti kaip Rusijos imperijos inicijuotą ir jai paklusnų Lietuvos ir Lenkijos valstybės valdžios institucijų priežiūros organą. Be to, buvo manoma, kad tolesnį ir Lietuvos, ir Lenkijos ūkinį bei politinį vystymąsi gali garantuoti tik centralizuota administracija. Net ir pats karalius turėjo paklusti Nuolatinės tarybos sprendimams²⁹. Tai buvo pirmasis vykdomosios valdžios organas, apėmęs abi valstybes³⁰.

Nuolatinę Tarybą sudarė 36 nariai – 18 senatorių ir 18 bajorijos atstovų. Karalius buvo pirmininkas. Visus Tarybos narius, išskyrus karalių ir primą rinko Seimas. Trečdalis senatorių

ir bajorijos atstovų turėjo atstovauti Lietuvai. Nuolatinėje taryboje buvo sukurti 5 departamentai: Užsienio reikalų, Policijos arba vidaus reikalų (jis prižiūrėjo tvarką karališkuose miestuose), Karo, Teisingumo ir Išdo. Į Užsienio reikalų departamentą būtinai turėjo būti išrenkamas vienas iš kanclerių ar pakancleris ir dar trys nariai, jo sudėčiai taip pat priklausė ir karalius. Kiti keturi departamentai turėjo po aštuonis narius. Departamentai prižiūrėjo ir tvarkė atskiras jau veikiančios administracijos sritis. Išdo ir Karo departamentai turėjo prižiūrėti Išdo ir Karo komisijų veiklą. Teisingumo departamentas prižiūrėjo teismų darbą. Beje, teismų sistemos Lietuvoje ir Lenkijoje buvo atskiros. Užsienio reikalų departamentas perėmė kanclerių funkcijas. Policijos departamentas pirmiausiai prižiūrėjo miestiečių gyvenimą, palaikė miestuose ramybę ir saugumą. Šitaip jis perėmė dalį kanclerio, vaivadų ir seniūnų funkcijų, o savo veiklą vykdė per vaivadijose sudarytas *Boni Ordinis* komisijas. Pastarąsias iš esmės sudarė bajorai, nors jos turėjo tvarkyti miestiečių gyvenimą.

Nuolatinės tarybos tarnyba buvo apmokama. Tarybos maršalka turėjo gauti 30 000 auksinų metinį atlyginimą, sekretorius – 14 000³¹. Maršalkos kadencija trukdavo dvejus metus. Piniginis užmokestis turėjo skatinti atsakomybės jausmą ir lavinti supratimą, kad materialinė gerovė priklauso nuo individualių tarnautojo pastangų.

Tačiau Nuolatinei tarybai stipriai oponavo anksčiau įkurtos Išdo ir Karo komisijos. Mat jos irgi buvo sudarytos Seimo, todėl save traktavo kaip atskirą valdžios organą. Ypač didelio savarankiškumo siekė Karo komisija, todėl 1776 m. ji buvo panaikinta – ir Lietuvoje, ir Lenkijoje. Kariuomenės reikalai buvo patikėti Karo departamentui, o etmonai buvo palikti karo vadais. Nuolatinė taryba stipriai pažeidė Lietuvos interesus. Tačiau buvo pasiekta, kad Užsienio reikalų departamente bent vienas iš keturių narių būtų Lietuvos atstovas. Be to, Lietuvos kancleriai išlaikė teisę antspauduoti valdovo aktus. Nuolatinė taryba turėjo išskirtinę teisę skirti vaivadas. Tačiau čia pastebėtina, kad Vilniaus ir Polocko vaivadas rinkdavo patys tų žemių gyventojai. Karalius tik tvirtindavo jų išrinkimą. Iš esmės tariant, Nuolatinė taryba padėjo ir Lietuvoje, ir Lenkijoje įveikti vidaus suirutę, prasidėjusią Baro konfederacijos metu, tačiau jos veikla skatino abiejų valstybių institucijų centralizaciją.

Dar vienas labai svarbus 1773–1775 m. Seimo nuopelnas buvo Edukacijos komisijos įkūrimas. Šios savitos švietimo ministerijos įkūrimas buvo reikšmingas įvykis valstybės gyvenime. Krašto edukacija turėjo tapti Respublikos vidaus reformų instrumentu³². Edukacijos komisija prižiūrėjo ir administravo mokyklas. Ji buvo bendra abiemis valstybėms. Edukacijos komisijos kompetencijai priklausė visos švietimo sritys. Tačiau Lietuvoje mokyklinį gyvenimą prižiūrėjo ir administravo Vilniaus universitetas. Verta pažymėti, kad pirmuoju Edukacijos komisijos pirmininku tapo Vilniaus vyskupas Ignatas Masalskis.

Pastarojo dėka buvo įkurta labai svarbi vizitatorių institucija³³. Vizitatoriai vietose turėjo tikrinti mokyklų reikalus, aiškinti edukacijos problemas ir propagavo vaikų švietimą³⁴. Administracinės minties požiūriu vizitacijų sistema buvo labai svarbi. Joje dirbo išsilavinę žmonės, daugiausiai buvę jėzuitai³⁵, kurie mezgė glaudžius ryšius tarp centrinės valdžios ir provincijos mokyklų, kūrė švietimo administracinę struktūrą ir skatino atsakomybės jausmą.

Taigi 1773–1775 m. Seimo reformos iš esmės buvo nukreiptos į Lietuvos ir Lenkijos valstybinių institucijų apjungimą, siekiant stabilizuoti vidaus gyvenimą po Pirmojo valstybės padalijimo. Dvylika metų (1763–1775) trukusias konvulsijas pakeitė dvylika metų (1776–1788) ramybės³⁶.

Ketverių metų Seimas (1788–1792). Seimas susirinko 1788 m. spalį, o lapkričio 10 d. Seime pasakė Stanislovo Augusto Poniatovskio kalba: „Karalius su tauta, tauta su karaliumi“ tapo oficialiu Ketverių metų Seimo darbo devizu. Valdovo ir vidutiniosios bajorijos atstovų sąjunga pradėjo valstybės pertvarkymų epochą.

Buvo nutarta padidinti kariuomenę ligi 100 000 žmonių ir panaikinti Kotrynos II iniciatyva įsteigtą Nuolatinę tarybą. Taip Seimas vis griežčiau pasisakė prieš ilgai trukusią Rusijos dvaro įtaką Lietuvai ir Lenkijai.

1789 m. rugsėjį Seimas sudarė Deputaciją valdymo formai pataisyti. Jos darbe svarbų vaidmenį atliko Lietuvos rūmų maršalka Ignotas Potockis ir Lietuvos pakancleris Jokimas Liutauras Chreptavičius. Lapkritį Seimas nutarė Lietuvoje ir Lenkijoje įsteigti 72 civilines-karines tvarkos komisijas. Jos tapo pirmosiomis vietinės valdžios institucijomis, turėjusiomis atlikti naujas, laiko reikalavimus atitinkančias administravimo funkcijas.

1789 m. gruodį Seimui buvo pateiktos „Taisyklės valdymo formai pataisyti“, kurias parengė maršalka Potockis. Tai buvo taktinis žingsnis, turėjęs įžiebtį Seime diskusijas dėl būsimojo valstybės modelio. Kiek vėliau, 1790 m. rugpjūtį, Deputacija Seimui pateikė didžiulį, 658 straipsnius apimančią projektą, kuriame buvo išdėstyti nuogastavimai dėl vykdomosios valdžios sustiprinimo.

1790 m. rudenį baigėsi Seimo kadencija. Idant nebūtų nutrauktas reformų procesas, buvo nutarta tuometiniams Seimo nariams pratęsti mandatus dar dvejiems metams. Po naujų rinkimų Seimas darbą pradėjo būdamas dvigubos sudėties.

Naujieji Seimo nariai atstovavo jau kitai politinio ir kultūrinio gyvenimo tradicijai. Tai buvo karta, kuri, išaugusi Apšvietos epochos idėjų persmelktoje socialinėje aplinkoje ir išauklėta pagal Edukacijos komisijos nužiestą lavinimo programą, jau aiškiai suvokė individualios pilietinės atsakomybės ir su ja susijusios konkrečios veiksmų programos reikšmę valstybės gyvenime. Jos nebesaistė įsipareigojimais senajam valdžios elitui ir jo

politinės mąstysenos tradicijai. Pats karalius tikėjosi šalyje įkurti institucijų sistemą, kuri veiktų pagal Anglijos valstybinių institucijų funkcionavimo pavyzdį. Be to, monarcho asmenį jis traktavo kaip stiprią vykdomąją valdžią.

1791 m. kovą buvo patvirtinti seimelių nuostatai, o balandį – miestų įstatymas, kurį rengiant ir priimant aktyviai dirbo pakancleris Chreptavičius. Pastarasis dokumentas liudijo apie naujas socialinio gyvenimo tendencijas. Lietuvos ir Lenkijos miestiečiai, ilgą laiką buvę viešojo gyvenimo paribų, dabar tapo veikliu ir aktyviu visuomenės sluoksniu, ištraukusiu į kokybiškai naujų valdymo struktūrų kūrimo darbą.

Tačiau pagrindiniu Seimo priimtu įstatymu tapo 1791 m. Gegužės 3 d. konstitucija. Naujoji Lietuvos ir Lenkijos valstybės konstitucija – „Valdymo įstatymas“ (*Ustawa Rządowa*) – buvo visų XVIII a. antrosios pusės Respublikoje vykdytų politinių, administracinių ir ūkinių reformų kulminacija.

Gegužės 3-osios konstitucija sudaryta iš įvado ir 11 straipsnių. Sudedamoji jos dalis yra 1791 m. spalio 20 d. Seimo priimtas įstatymas – „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimas“. Visi 11 konstitucijos straipsnių sudarė aiškia ir darnią sistemą, turėjusią iš esmės pakeisti valstybės administravimą ir vidaus gyvenimą.

Labai svarbus buvo trečiasis straipsnis („Miestai ir miestiečiai“), į konstituciją įtraukęs ištisa įstatymą, pavadintą „Mūsų karališkieji laisvieji miestai Respublikos valstybėse“³⁷. Tiesa, įstatymas buvo taikomas karališkiesiems miestams, tačiau galėjo apimti ir privačius miestus, jeigu su tuo būtų sutikę jų savininkai. Miestiečiams buvo garantuota asmens neliečiamumo teisė, išskyrus bankrutavusiuosius ir sučiuptuosius nusikaltimo vietoje. Vėlesnė norma, priimta 1792 m., neliečiamumo teisę pritaikė ir žydams. Miestiečiai įgavo teisę eiti administracines ir teismo pareigas, taip pat siekti karinių laipsnių. Didelę reikšmę turėjo straipsnio antrasis punktas („Apie miestiečių prerogatyvas“)³⁸. Ligi tol buvęs bajorų, dabar Seimas į savo sudėtį turėjo priimti 24 vadinamuosius miestų įgaliotinius (toks pavadinimas juos turėjo atskirti nuo bajorų atstovų). Miestiečiams atsivėrė plačios galimybės mobilizuotis. Šie nuostatai buvo vis stiprėjančios vidutiniųjų bajorų ir miestų atstovų sąjungos išraiška. Be to, bajorai ėmė suvokti, kad pajamų šaltinis slypi jau ne palivarkiniame ūkyje, bet klestinčiame miesto gyvenime.

Visuomenei svarbios problemos buvo aptariamoms ketvirtajame straipsnyje („Valstiečiai valsčionys“)³⁹. Valstiečiai buvo paimti „krašto valdymo globon“. Tačiau ši deklaracija nenumatė jokios institucijos, galėjusios teisėtai reguliuoti valstiečių ir valstybės santykius. Vėliau tuos reikalus bandė spręsti Policijos komisija ir tvarkos komisijos. Šis straipsnis

numatė suteikti „asmens laisvę“ arba išsilaisvinimo iš baudžiamosios galios, tačiau tik tiems valstiečiams, kurie norėjo įsikurti Respublikoje, arba bėgliams, ketinantiems į ją sugrįžti.

Pagal šeštąjį straipsnį („Seimas, arba įstatymų leidžiamoji valdžia“)⁴⁰ leisti įstatymus turėjo Seimas, sudarytas iš Atstovų rūmų ir Senatorių rūmų. Atstovų rūmus sudarė 204 atstovai, išrinkti seimeliuose, tarp jų – 24 naujieji miestų įgaliotiniai. Senatą sudarė vyskupai, vaivados, kaštelionai ir ministrai, iš viso – 132 asmenys. Pirmininkauti Senatui turėjo karalius. Tačiau įstatymų leidybos procese monarcho galios buvo ribotos. Seimo nariai turėjo rinktis Varšuvoje arba Gardine ir posėdžiauti 70-100 dienų. Kas 25 metus konstitucija turėjo būti peržiūrėta. Be to, buvo panaikinta „liberum veto“ teisė. Įstatymų leidžiamosios valdžios reforma buvo svarbiausias Gegužės 3-osios konstitucijos darbas. Buvo kuriami valstybės parlamentarizmo pagrindai.

Kita reikšminga Ketverių metų Seimo reforma – vykdomosios valdžios. Ją aptarė konstitucijos septintasis straipsnis („Karalius, vykdomoji valdžia“)⁴¹, o papildė devintasis, dešimtas ir vienuoliktasis straipsniai. Buvo griežtai sunormintos trys valdžios institucijos: karalius, Teisių sargyba ir vaivadijų tvarkos komisijos.

Vykdomojoje valdžioje sustiprėjo karaliaus statusas. Buvo panaikinta elekcija, o Stanislovo Augusto sostas tapo paveldimu. Tai stiprino monarcho valdžią. Tvarkyti valstybės reikalus vadovui turėjo padėti Teisių sargyba. Jai priklausė karalius, primas, penki ministrai, du sekretoriai ir – be balso teisės – seimo maršalka bei pilnametis sosto įpėdinis. Kiekvieną Įstatymų sargybos išleistą aktą turėjo pasirašyti karalius. Tokiu būdu jis, neatsakydamas už pasirašytus dokumentus, tapo vykdomosios valdžios galva.

Svarbiausiomis vietinės administracijos institucijomis tapo civilinės-karinės tvarkos komisijos, sudarytos vaivadijose dviejų metų laikotarpiui. Joms priklausė seimeliuose išrinkti komisarai. Komisijos ėmė keisti merdinčią seniūno instituciją ir tapo naujai suvoktos administravimo sistemos idėjos išraiška.

Aštuntasis straipsnis („Teisminė valdžia“)⁴² aptarė Respublikos teisenos principus, kurie vis dar bylojo apie luominį nuosprendžių skyrimą. Buvo reformuotos atskiros bajorų ir miestiečių teismų sistemos, taip pat numatyta civilinės ir baudžiamosios teisės kodifikacija. Valstybė turėjo būti suskirstyta į tris teismines provincijas: Mažosios Lenkijos, Didžiosios Lenkijos ir Lietuvos. Tačiau kilę išorės pavojai nutraukė pradėtus darbus.

Vienuoliktasis straipsnis („Tautos karinė jėga“)⁴³ iškelė tautos kaip valstybės vientisumo ir suverenumo gynėjos idėją. Ne monarchas su kariuomene, o kiekvienas valstybės pilietis privalo ginti savo ir tautos laisvę.

Valstybės pagrindų reformą vainikavo 1791 m. spalio 20 d. priimtas įstatymas – „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimas“, tapęs esmine konstitucijos pataisa. Šis įstatymas teigė, kad Lietuvos „provincija“ yra šis tas kita, nei Mažoji Lenkija ir Didžioji Lenkija. Lietuva privalėjo būti atstovaujama taip, kad pusė Iždo ir Karo komisijų bei trečdalis policijos Komisijos narių būtų iš Lietuvos. Pastaroji komisija sprendė miestų vidaus tvarkos ir finansinius reikalus.

Tačiau konstitucija galiojo tik 14 mėnesių – iki 1792 m. liepos 23 d., kuomet Stanislovas Augustas prisijungė prie Targovicos konfederacijos. Ši panaikino Ketverių metų seimo reformas.

Nuo Targovicos iki Abiejų Tautų Respublikos panaikinimo. 1792 m. gegužės 14 d. Ukrainos pasienio miestelyje Targovicoje, kuri tuo metu priklausė Feliksui (Ščensnui) Potockiui, buvo paskelbtas konfederacijos aktas. Iš tiesų jis buvo surašytas daug anksčiau Peterburge, atidžiai stebint Kotrynai II. Targovica Lietuvoje ir Lenkijoje siekė sukurti kolaborantinę administravimo sistemą ir panaikinti visas Ketverių metų Seimo atliktas reformas⁴⁴. Iš esmės buvo bandoma sugrįžti į 1788 m. situaciją. Tai galima traktuoti kaip maištą prieš legalią valstybės valdžią. Targovicos konfederacijai Lietuvoje vadovavo Rusijos armijos generolo laipsnį turintis etmonas Simonas Kosakovskis. Nors targovitėnai ir skelbė šūkius dėl Lietuvos valdžios organų savarankiškumo, bet iš esmės tai buvo Rusijos dvaro užkulisiuose sukurta retorika. Valdžios organų savarankiškumas ir atskirumas netenka prasmės, kai naikinama pamatinė veikimo sąlyga – valstybė. Be abejo, separatistinių tendencijų būta. Antai Iždo komisija buvo vėl atskirta nuo tokios pačios komisijos Lenkijoje ir perkelta į Gardiną. Karo komisija visai nustojo veikusi⁴⁵. Buvo keliamas ir Lietuvos teritorinio suskirstymo klausimas. Reikalauta, kad visas kraštas būtų suskirstytas į 12 vaivadijų ir 36 pavietus; taip pat reikalauta Lietuvos Statuto neliečiamumo⁴⁶. Tačiau pagrindinį Lietuvos ir Lenkijos valdymo scenarijų pasiūlė 1793 m. Gardine susirinkęs seimas, kuriam iš esmės vadovavo Kotrynos II patikėtinis Jacobas Sieversas. Šis Seimas turėjo ratifikuoti antrąjį Abiejų Tautų Respublikos padalijimą. Rusijai atiteko Kijevo, Braclavo, Podolės, Minsko vaivadijų žemės, Brastos žemės ir rytinės Vilniaus ir Voluinės vaivadijų žemės. Prūsija gavo vakarines Lenkijos teritorijas. Valstybė neteko apie 250 000 km² – beveik pusės teritorijos⁴⁷. Po tokių netekčių iš esmės buvo sudarkytos šalies administracinės struktūros. Negana to, vėl buvo įkurta Nuolatinė taryba, kuri turėjo prižiūrėti departamentų ir tvarkos komisijų darbą. Jai turėjo priklausyti 13 Lenkijos ir 11 Lietuvos atstovų. Visai valstybei bendros paliko Policijos ir Karo komisijos, tačiau buvo numatyta, kad iškilus Lietuvos reikalams, jos posėdžiaus Vilniuje. Bendra liko ir Edukacijos komisija⁴⁸. Buvo palikta seimų alternatyva, t. y. numatyta, kad kas trečias seimas turės posėdžiauti Gardine.⁴⁹

Naujovė buvo ir valstybės skirstymo į tris provincijas (Mažoji Lenkija, Didžioji Lenkija, Lietuva) atsisakymas. Numatyta palikti dvi provincijas: Lenkijos (Karūnos) ir Lietuvos, pirmąją suskirsčius į 10, o antrąją – į 8 vaivadijas. Gardino seimas savo darbų pabaigoje dar priėmė specialų nutarimą, kuris skelbė Ketverių metų Seimo net nebuvus, o jo sprendimai buvo panaikinti. Tačiau reikėtų pasakyti, kad Gardino seimas dirbo nuolatinio teroro, šantažo ir smurto atmosferoje. O tai ir Lietuvoje, ir Lenkijoje skatino pasipriešinimo nuotaikas.

1794 m. kovo 24 d. Krokuvoje buvo paskelbtas sukilimo aktas. Juo buvo kreipiamasi ir į „gyventojus“. Ši sąvoka jau apėmė ne tik bajorus, bet ir kitus socialinius sluoksnius, visų pirma – miestiečius. Lietuvoje aktyviausi buvo Vilniaus gyventojai. Taip pat pažymėtina Šiaulių miestiečių ir Raseinių bendruomenės aktyvi veikla sukilimo metu. Pastarasis miestas buvo Žemaitijos miestų apygardinis centras, kurio valdžia karštai ragino remti sukilimą⁵⁰.

Kova prasidėjo 1794 m. naktį iš balandžio 22 į 23 d., sukilus vilniečiams ir Lietuvos kariuomenės įgulai. Balandžio 24 d. buvo paskelbtas sukilimo aktas ir sudaryta Lietuvos Aukščiausioji Taryba, kuri gali būti traktuotina kaip Laikinoji vyriausybė⁵¹. Sukilėlių vadu Lietuvoje tapo generolas ir poetas Jokūbas Jasinskis. Buvo įkurtos vadinamosios deputacijos, kurios privalėjo rūpintis saugumo, tiekimo, išdo, amunicijos, teisėtvarkos reikalais. Vilniuje buvo įkurta tautinė gvardija, kuriai vadovauti ėmė architektas Laurynas Gucevičius. Pastaroji rūpinosi tvarkos palaikymu mieste – kiekvieną naktį priemiesčiuose patruliuodavo po 10 vyrų⁵². Beje, Vilniaus gvardiečių kepurės buvo papuoštos žydros, reiškusios tvirtybę ir pastovumą, ir žalios, simbolizuojančios viltį, spalvų kaspinais.⁵³

Gegužės 3 d. (aliuzija į 1791 m. Konstituciją) buvo įkurta baudžiamojo teismo institucija, turėjusi baudžiamojon atsakomybėn patraukti konstitucijos priešus ir aktyviausius Targovicos konfederacijos dalyvius. Pats targovitėnų vadas Simonas Kosakovskis buvo pakartas Vilniaus Rotušės aikštėje.

Tačiau aktyviuose Lietuvos sukilėlių veiksmuose Lenkijos sukilimo lyderiai išvelgė separatizmo tendencijas, kurios buvo vertinamos kaip vieningų sukilėlių veiksmų stoka. Karinių operacijų fone turbūt taip reikėtų vertinti Lenkijos karinės valdžios sprendimą panaikinti Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą. Tai buvo padaryta 1794 m. vasaros pradžioje. Vėliau į Lenkiją buvo atšauktas ir Jasinskis, žuvęs ginant Varšuvą nuo Aleksandro Suvorovo kariuomenės. Lietuvą Rusijos kariuomenė užėmė per rugsėjį ir spalį. Jai atiteko visa teritorija iki Nemuno, o Užnemunę užėmė Prūsijos kariuomenė.

Sukilimas, mūšio lauke įpraminęs XVIII a. pabaigoje vykdytas reformas, buvo paskutinis bandymas atsikratyti svetimų valstybių įtakos. 1795 m. įvykdytas trečiasis Abiejų Tautų

Respublikos padalijimas ne tik panaikino valstybę, bet ir užbaigė ištisą Lietuvos ir Lenkijos istorijos epochą. Okupacinis režimas metė naujus iššūkius.

¹ Fundamentalūs, daugeliu požiūrių išsaugoję mokslinę vertę veikalai apie XVI a. antros pusės – XVIII a. LDK santvarką ir valdymo bruožus buvo paskelbti dar pirmoje XX a. pusėje: *Avižonis K.* Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais. Kaunas, 1940; *Šapoka A.* Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos. Kaunas, 1938; dar anksčiau pasirodęs veikalas: *Lanno II.* Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско–русский повет и его сеймик. Юрьевъ, 1911.

² Daugiau apie seimelių nuostatas vidaus reikalų, valstybės institucijų ir pareigūnų veiklos klausimais žr. skyrelį „Parlamentinio gyvenimo bruožai“ knygoje: *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a. pr.). Vilnius, 2000, p. 294–331; taip pat: *Wisner H.* Naprawa państwa w uchwałach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII w. // *Studia Polsko–Litewsko–Białoruskie.* Warszawa, 1988, s. 33–50.

³ Apie pavietų karinius dalinius žr: *Wisner H.* Wojsko litewskie 1 połowy XVII wieku. Część I // *Studia i materiały do historii wojskowości.* 1973, t. XIX. s. 106–113.

⁴ *Zakrzewski A.* Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI – XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik Trocki. Warszawa, 2000, s. 193–194.

⁵ Greta Zakrzewskio „ūkinių seimelius“ bei su jais susijusių pavietų savivaldos bruožus trumpai aptaria: *Rachuba A.* Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002, s. 208–212.

⁶ Viešosios tvarkos palaikymo organizacinės formos XVIII a. beveik netyrinėtos. Jas labai trumpai aptaria: *Zakrzewski A.* Sejmiki, s. 195–196

⁷ *Zakrzewski A.* Ograniczenie przez sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego monarszego prawa mianowania urzędników sądowych, XVII–XVIII w. // *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Vilnius, 1997, p. 174.

⁸ Tiesa, pagal seną tradiciją 12 Žemaitijos seniūnijos valstybinių dvarų laikytojų vadinti tijūnais, bei tokie patys Vilniaus ir Trakų pavietų tijūnai išsaugojo aukštesnę poziciją hierarchijoje kitų pavieto pareigūnų atžvilgiu.

⁹ *Wasilewski T.* Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną od Unii Lubelskiej do początku XVIII wieku // *Zapiski Historyczne.* 1986, t. LI, zs. 1, s. 53–54; *Zakrzewski A.* Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego marszałkiem sejmikowym // *Parlament, Prawo, Ludzie.* Warszawa, 1996, s. 356–357.

¹⁰ Vertimas iš senovės gudų kalbos: *Jevlašauskis T.* Atsiminimai. Vilnius, 1998.

-
- ¹¹ *Vilimas D.* LDK pavietų žemės teismų pareigūnai 1566–1588 (pirmoji pavietų bajoriškųjų juristų karta) // *Lituanistica*. 2002, Nr. 4 (52), p. 3–27.
- ¹² Pagal Bialozarų giminės genealoginio medžio spaudinį, saugomą Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyriuje F 25 – 117.
- ¹³ Plg.: *Wisner H.* Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV. Konwokacja wileńska oraz sejmiki przedsejmowe i relacyjne // *Miscellanea Historico-Archivistica*. 1989, t. 3, s. 55.
- ¹⁴ Lotyniškai surašyti atsiminimai buvo paskelbti ir lenkiškai: *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce / Oprac. A. Przyboś, R. Źelewski. T. 1–3, Warszawa, 1980.
- ¹⁵ Realiai po Liublino unijos LDK turėjo 10 vaivadijų tik tuomet, kai nuo XVII a. antro dešimtmečio iki Andrusovo taikos 1667 m. valdė iš Maskvos kunigaikštystės Smolenską atgautą. Smolensko vaivados ir kašteliono urėdai buvo įsteigti dar 1569 m, idant būtų padidintas LDK senatorių skaičius Abiejų Tautų Respublikos senate ir pareikštos formalios pretenzijos į teritorijas, prarastas dar 1514 m.
- ¹⁶ Išsamiau apie LDK miestų magdeburgiją žr: *Kiaupa Z.*, Lietuvos miestų savivalda XIV–XVIII a. // *Lietuvos Heraldika*. 1998, t. 1, p. 163–183.
- ¹⁷ *Volumina Legum*. T. 7. Petersburg, 1860, s. 75.
- ¹⁸ Ten pat, s. 84.
- ¹⁹ *Malec J.* Narodziny polskiego prawa administracyjnego // *Studia z historii prawa* / pod red. Wiesława Litewskiego. Kraków, 1992, s. 75.
- ²⁰ *Mrozowska K.* Szkoła rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1794). Wrocław/Warszawa/Kraków, 1961, s. 79.
- ²¹ *Šapoka A.* Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos: jų valstybinių santykių bruožai. Kaunas, 1938, p. 271.
- ²² *Malec J.* Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w czasach nowożytnych. Kraków, 1999, s. 58.
- ²³ Ten pat, s. 60.
- ²⁴ *Rostworowski E.* Ostatni król Rzeszypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 Maja. Warszawa, 1966, s. 32.
- ²⁵ *Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B.* Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do r. 1795. Warszawa, 1957, s. 409.
- ²⁶ *Šapoka A.* Lietuva ir Lenkija, p. 273.
- ²⁷ Lietuvos istorija / red. A. Šapoka. Kaunas, 1936, p. 411.

-
- ²⁸ *Friedrich J. C.* Der Verfassungsstaat der Neuzeit. Berlin/Göttingen/Heidelberg, 1953, s. 449.
- ²⁹ *Konopczyński W.* Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej. Kraków, 1917, s. 336–361.
- ³⁰ *Malec J.* Szkice z dziejów, s. 75.
- ³¹ *Volumina Legum.* T. 8, s. 67.
- ³² *Mrozowska K.* Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Warszawa/Kraków, 1973, s. 15.
- ³³ *Jobert A.* Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794). Jej dzieło wychowania obywatelskiego. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk, 1979, s. 45.
- ³⁴ *Wierzbowski T.* Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794. Kraków, 1921, s. 85.
- ³⁵ *Pohoska H.* Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej. Lublin, 1957, s. 271–276.
- ³⁶ *Koneczny F.* Tadeusz Kościuszko. Poznań, 1922, s. 152
- ³⁷ 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Vilnius, 2001, p. 35–52.
- ³⁸ Ten pat, p. 40–45.
- ³⁹ Ten pat, p. 18–21.
- ⁴⁰ Ten pat, p. 22–25.
- ⁴¹ Ten pat, p. 25–30.
- ⁴² Ten pat, p. 30–31.
- ⁴³ Ten pat, p. 33.
- ⁴⁴ *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. T. 5. Kraków/Warszawa, 1897, s. 256–257.
- ⁴⁵ *Šapoka A.* Lietuva ir Lenkija, p. 308.
- ⁴⁶ *Smoleński W.* Konfeerracja targowicka. Kraków, 1903, s. 301.
- ⁴⁷ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995, p. 400.
- ⁴⁸ *Malec J.* Szkice z dziejów, s. 139–140.
- ⁴⁹ *Itowajski P.* Sejm grodzievski roku 1793. Poznań, 1872, s. 100–101.
- ⁵⁰ *Kiaupa Z.* Sužlugdytos pertvarkos metas Lietuvoje XVIII amžiaus pabaigoje // Laurynas Gucevičius ir jo epocha., Vilnius, 2004, p. 13.
- ⁵¹ *Brusokas E.* Vilniaus tautinė gvardija 1794 m. sukilime // Ten pat, p. 48.
- ⁵² Ten pat, p. 48.
- ⁵³ *Sułek Z.* Sprzysiężenie Jakuba Jasińskiego. Warszawa, 1982, s. 194.